

Черниш А. Є.,
кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри української мови і літератури
Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка

НОНКОНФОРМІЗМ ЯК ВИЯВ НАЦІОНАЛЬНОГО ОСЕРДЯ У ГЕРОЇВ РОМАНУ С. ПРОЦЮКА «ТРАВАМ НЕ МОЖНА ПОМИРАТИ»

Анотація. Стаття присвячена аналізу нонконформістських рис у поведінці та психології героїв роману С. Процюка «Травам не можна помирати». З'ясовано, що нонконформізм ключових персонажів твору сформований їхньою проукраїнською позицією, мотивуючи героїв на відповідну поведінку, світоставлення й психологічну організацію. Тотальний контроль усіх сфер життєдіяльності Олександра Світлого, Максима Томиленка й Миколи Комарницького, а також ідеологічний тиск та імперська заангажованість є вагомими причинами появи поведінки незгоди і непокори.

Ключові слова: нонконформізм, національна позиція, ідентент, імперський дискурс, тиск, контроль.

Постановка проблеми. Провідна тема роману розкриває трагічний нонконформізм героїв-українців – Олександра Світлого, Максима Томиленка й Миколи Комарницького. Сюжет роману підпорядкований досить широкому діапазону інших мікротем і проблем: процеси національного відродження, рух опору за національну ідентичність, долання тоталітарного тиску, руйнування українця на різних рівнях його становлення, крах моральних переконань, псевдоцінності тощо.

Художнє дослідження розколотої свідомості предметно представлено у романі С. Процюка «Травам не можна помирати». Розщеплення свідомості, подвійна мораль, деформація світоставних імперативів частини героїв твору (Софії, Михайла Сандуляка, письменників Крилатого, Крислатого, лікарів Снежневського, Лунца та ін.) – результат тиску ідеології, що призвело до гіпертрофії багатьох базових категорій у процесі особистісної ідентичності. Як і решта художніх творів С. Процюка («Десятий рядок», «Інфекція», «Руйнування ляльки», «Бийся головою до стіни») роман «Травам не можна помирати» актуалізує край важливу для процесу національної ідентичності проблему здолання тоталітарного тиску й імперського досвіду. Відтак нонконформізм героїв є одним із ключових актів подолання імперського тиску й переосмислення тоталітарного дискурсу.

Мета статті – проаналізувати прояви непокори у поведінці, психології та світоставних орієнтирах героїв-бунтівників у романі С. Процюка «Травам не можна помирати».

Виклад основного матеріалу. Письменник умовно табує героїв свого роману, розділяючи їх на нонконформістів із заостреними ідеологічними прихильниками. Художнє моделювання психологічного дослідження причин і умов людської деструкції, розщеплення особистості, психічні аномалії становлять каркас морально-психологічного змісту роману. Моральний дискурс твору доповнюють також і крах облудливих мотивацій персонажів із нестійкою психічною організацією (Микола

Комарницький, Софія-Світлана), й амбівалентність героїв, які намагаються пристосуватися до нових соціальних умов (письменники Крилатий, Крислатий, Михайл Сандуляк).

Кожен із заявлених персонажів роману С. Процюка «Травам не можна помирати» – це модель психологічного ідентенту, що представляє проекцію соціально-історичного часу та політичної доби. Олександр Світлий, Максим Томиленко, Микола Комарницький – виразники препосткомуністичної трансформації. Відповідно до вчення Б. Будена, вони раніше за інших представників нації свідомо пройшли шлях від «нерозуму» комуністичного до розуму посткомуністичного [див. про це: 5]. У них передчасно проявився потяг до подолання імперського досвіду, що й зумовив їхню особистісну катастрофу. Інакомислення Олександра Світлого й Максима Томиленка – результат насильницького впровадження радянської ідеології скорених. На думку Г. Касьянова, будь-які прояви непокори і незгоди у суспільстві вказують на початок занепаду панівної системи: «Поява інакомислення була феноменальним явищем для моноідеологізованого радянського суспільства, свідченням ослаблення тоталітарної системи» [2, с. 88]. У цьому аспекті роман С. Процюка «Травам не можна помирати» суголосний ключовим ідеям роману Ю. Андруховича «Московіада», в якому герой у 90-х рр. XX ст. констатує факт падіння імперського муру: «імперія подихає» [1, с. 169], «тріщать усі її шви» [1, с. 127], «стара курва в муках конає» [1, с. 131]. Тому препосткомуністичні трансформації зі свідомістю героїв у С. Процюка – аналог постколоніальної ідентичності персонажів у творах Ю. Андруховича.

Сюжет роману С. Процюка «Травам не можна помирати» розгортається у 70-х рр. XX ст. Потужна психоделія твору зумовлена яскравими психотипами героїв, чия свідомість і поведінка детермінуються соціально-історичним контекстом існування. Україна 70-х рр. опинилася у край несприятливій атмосфері, що визрівала у комуністичному дискурсі тотального контролю. «Україна, що вже допіру починала трішки оклигувати, знову сходила кров'ю... Страх тріумфував. Більшість чесних від природи людей спотворювали душу, щоб вижити і прогодувати дітей. Переважній більшості ставало байдуже все, окрім фізичного виживання» [4, с. 212], – констатує С. Процюк у романі. Отже, це час пристосування й соціальної апатії, визначальними імперативами якого проголошувалася матеріальна вигода, політичне блюзнірство, продажність, поява подвійної моралі. Це період всеохопної тривоги і тотального страху, що зачасту зводилося до інстинкту фізичного виживання в умовах zdeформованих цінностей й деградації багатьох норм моралі. Зрозуміло, що подібна атмосфера тиску й контролю призвела до появи поодиноких

бунтарів, які зголошувались на акти непокори. Фізична та психічна розправа з нонконформістами / незгодними / дисидентами перетворилася на репресії, наслідками якої стали поява покори, страху, неспокою, байдужості, що почало проявлятися в кожному наступному поколінні як перманентні особливості психологічної та екзистенційної організації українця в умовах імперського дискурсу. «Великим негативним наслідком репресивної практики держави щодо інтелігенції була поява т. зв. «генетичного страху» в цілому її покоління. Цей страх паралізував волю, стримував розвиток творчих амбіцій, отруював свідомість, обмежував соціальну активність інтелігенції, сприяв розвитку конформізму, так званої «подвійної моралі»» [2, с. 181], – зауважує Г. Касьянов. Життєвий досвід цілого покоління українців, якому випало пережити репресії, голодомори, судилища, руйнівно вплинув на структуру психіки подальших поколінь, виробивши у ній неконтрольовані напади страху й агресії. У романі С. Процюк зауважує: «Отруєні страхом люди не можуть бути героями. Їхній світогляд починає дорівнювати найдревнішому інстинкту виживання» [2, с. 211]. На прикладі зруйнованих доль героїв роману український письменник проводить психологічне дослідження появи страху, агресії, подвійної моралі, часто зумовлених відповідними соціально-політичними та історичними фактами. Скажімо, серед ключових категорій у становленні національної та особистісної ідентичності героїв автор виділяє вагомі ідентенти, що й визначають подальшу психологічну долю персонажів, – козачина, голодомор, Сталін, мова, малоросійство, пропаганда, що, зрештою, призвело до психологічного розбалансування українця та трагедії українця в цілому.

Як зазначено у романі С. Процюка «Травам не можна помирати», у 70-х рр. XX ст. тривала цілеспрямована психологічна атака на українців. Комуністична влада продовжувала застосовувати згубні для української ідентичності методи руйнування національної свідомості – доноси, переслідування, психологічний тиск, наклепи, що, зрештою, спричинило появу покоління, «зачатого у страхі й покори» [4, с. 46], відтак готового до будь-яких психологічних і соціальних експериментів. Переважна частина нації виявилася беззахисною перед методом «примивки мізків» (Дж. Ліфтон), що вважався провідним в ідеологічній системі контролю.

Опір тотальному контролю й впливу комуністичної ідеології наважилися відкрито чинити лише окремі персонажі роману – Олександр Світлий, Максим Томиленко, частково Микола Комарницький. Олександр (як сам себе іменував герой) виконував функцію месії, речника нової України, який здатний побороти малоросійство і слабкість духу. Він був глибоко переконаний, що незабаром настане період вільнодумства й нації відкриють правду про її минуле. Як зазначає С. Процюк, «Олександр Світлий, попри вроджену рівновагу духу, мав дар (іще з юності) бачити коріння, звідки проростає малоросійство» [4, с. 9]. Він чи не єдиний з усіх героїв роману апелював до більш-менш достовірної історії України, вбачаючи причинно-наслідкові зв'язки між фактами, подіями, явищами, історичними діями, чия недалекоглядна політика витворила подальшу безперспективність країни. Олександр Світлий був переконаний, що «козацька старшина найперше винна в недоформуванні нації» [4, с. 10], що поклато початок малоросійству, зневірі у власних силах, амбівалентності українця, колінопреклонінню, згодом русифікації, тотальному контролю тощо. Причини поразки українського духу герой вбачав в угодництві будь-якої української

влади Російській імперії, розчиненні українців в інших субетносах, тотальній покори, що поступово породжувало перманентну смиренність й глибинний генетичний страх перед розправою: «А москаль нищив усіх: і вірнопідданих пняків, і тих, які протестували, і родичів тих та інших» [4, с. 10]. Втрата зв'язку з праісторією та прасвідомістю, поглинання чужинним, цурання і придушення національного у собі призвело до імітації нації, що потребувала нагального відродження через бунтарство, акти непокори, повернення до національної свідомості, ревізії національної історії тощо. Тому організація свята на пошану Василя Стефаніка стала однією з ключових подій у житті Олександра Світлого й цілої нації. Подібно до рекреацій – свята «восресяючого духу» у романі Ю. Андруховича «Рекреації» – свідомі представники нації не могли пропустити подібне дійство, навіть попри радянський підхід до нього. Кожен із персонажів роману С. Процюка, потрапивши на ювілей, мав свою мету: Олександр прагнув насититися духом українства, якого йому не вистачало на сході України; Микола Комарницький бажав «пересвідчитися, щось з'ясувати для самого себе: то вмерла чи не вмерла» [4, с. 29]; Софія виконувала розвідницьку місію по викриттю «націоналістів».

Олександр Світлий, попри перманентне відчуття переслідування як колишнього в'язня, небезпечного носія українського духу, продовжував творити Україну-в-собі й Україну-у-світі, нашукуючи однодумців. Він був глибоко переконаний у близьких змінах, що повернуть українцям Україну: «Олександр боявся лише за Україну. Виходить, Миколо, що Світлий жив лише заради України, щоб розчинитися на шляху її страшного ісходу й нового великого приходу» [4, с. 176–177]. Своєю активністю й безкомпромісністю з комуністичною владою сам витворив для себе вирок, у якому він сприймав себе смертником, чия жертва виявиться марною в ім'я України. Усвідомлюючи свою приреченість в умовах імперського дискурсу, він до останнього лишався відданим своїм національним переконанням.

Схоже світоставлення і світовідчуття було притаманне й Максимові Томиленку, який так гармонійно поєднував у собі дух романтики й бунтарства. Вроджену тягу до романтики й вільнолюбства матір пояснювала генетикою. Народжений як позашлюбна дитина від зайшлого у село Ахада, він різко відрізнявся від своїх кровних брата і сестри: «Максим не міг бути таким, як його старший брат, бо в нього був інший тато, палкий, незрозумілий, ніби вийшов з іншого людського тіста...» [4, с. 17].

Попри свій юний вік Максим досить розважливо аналізував соціально-політичні умови країни, в якій йому випало формувати свої переконання й цінності. Він аналітично осмислював історичні події, явища та людей в історії України, безкомпромісно викриваючи оману. Досить рано Максим відчув внутрішню несумісність з відповідним соціально-історичним періодом. «Він не хоче жити так, як пропонує державна машина. На кожному кроці висять ідоли на портретах, яким треба поклонятися. Із міст роблять величезну червону церкву. А звичайні церкви закривають» [4, с. 14], – зауважує С. Процюк. Максимова пильність і розсудливість виробили у ньому надмірну вільнолюбність, що вберегла його свідомість від появи генетичного страху, але водночас і стала причиною його швидкої загибелі. Максима не влаштували тотальний контроль, тиск усіх інституцій на людину, відсутність права вибору й свободи дій, нав'язлива ідеологія колінопреклоніння й покори: «Максим хотів би, щоб навколишнє життя також було вільнішим. <...>

Хіба не легше жити радісно, коли люди всміхаються один до одного. Максиму казали, що таке життя існує у країнах Західної Європи. Вільне і щасливе, без ідолопоклоніння, з повагою до людини» [4, с. 15].

Відмежовуючи себе від імперського дискурсу з культом поклоніння, контролю й соціальної аморфності, він творив унікальний дискурс України-у-собі, завжди готовий до самопожертви, як і його старший побратим Олександр Світлий. Наслухаючи поодинокі акції незгоди і непокори, Максим поступово перетворився у безкомпромісного й рішучо налаштованого нонконформіста, готовий стати до боротьби за вільну Україну. Психологічний континуум його світовідчуття наповнювали важливі для українця архетипи й концепти землі, Батьківщини, матері, волі, Шевченка, правди, що й склало каркас його ідентитів. «Максим почав розуміти, що він не самотній. Десь ходять цими вулицями подібні люди. Тільки як би зустрітися з ними? Він готовий стати до боротьби. Він навіть уже не боїться думки про те, що Україна має право вийти зі складу СРСР. Ба більше! Максим відчув, що готовий захищати цю думку, бо вже не маємо сили її зректися» [4, с. 51], – зауважує С. Процюк у романі. Внутрішня незгода героя обумовлена тиском комунізму на українську мову, викривленою історією, уніфікованістю, усеконтрольованістю, чого вроджена бунтарська природа Максима не могла прийняти. Свідомо притримуючись проукраїнської поведінки і поглядів, він задалегідь опинився у програтному соціальному статусі «націоналіста».

Недосвідчений, наївний і романтичний Максим через власний юнацький максималізм і молодечий порив до боротьби опинився у психіатричному закладі, в якому над його свідомістю працювали руйнівні, застосовуючи метод «промивки мізків», що, як стверджує Дж. Ліфтон, зазвичай застосовувався для досягнення цілковитого контролю над людською свідомістю [див. про це: 3]. Під виглядом психотерапевтичного лікування над Максимом проводили психічні досліди і тортури з метою перевиховання або навіть фізичного знищення у разі непокори. Він, на відміну від Олександра Світлого, який у в'язничному таборі зберігав умовну автономію й ідентичність, у стінах психлікарні вже був приречений на повільне конання, позаяк пацієнт із діагнозами «вялотекущая шизофрения» і «маниакально-депресивний психоз на почве навязчивой идеи украинского языка» [4, с. 100] вважався небезпечним своїми внутрішніми моральними імперативами, бунтарством і нонконформізмом. Із цього приводу слушно зауважує Г. Касьянов: «Політ'язні «в зоні» жили і продовжували боротися разом зі своїми товаришами, одnodумцями, мали, хоча й мізерний, контакт із зовнішнім світом, могли листуватися, протестувати тощо. В'язні психушок були приречені на небуття, будучи ще живими» [2, с. 153], що переконливо підтверджує позицію автора про безальтернативність і безвихідь в умовах тоталітарного режиму.

У психіатричному закладі Максимовою свідомістю маніпулювали, намагалися знівелювати особистісні якості, притлумити бунтарство, зруйнувати вагомні джерела сили, щоб витворити вразливу, пасивну, аморфну й слухняну жертву комунізму: «Хлопець, якого називали Максимом, мусить визнати себе божевільним і помирати довго та повільно. Йому спеціально робили заштрики, що викликали відчуття тривоги, безнадії, паралітичного тупика, звідки неможливо вийти до жодної сторони світу» [4, с. 108]. Втомлений, уведений в оману, беззахисний і безпомічний, доведений до відчаю, з часом герої

притлумлює у собі резистентні здатності. Психотропні речовини витворили безсвідому, безвільну, агресивну й невірнорважену людину, яка прагнула лише швидкої кончини. «Думки скажено плуталися. Максим уже нічого не хотів і нічого не боявся...» [4, с. 225], – зауважує С. Процюк. Психологічна маніпуляція разом із впливом психотропних речовин прирівнювалася до психічного втручання в автономію й ідентичність героя. Максимів психостан граничав зі сном і безсонням, за якого індивід зазнає найбільшої психічної деструкції, як правило, проявляючи агресію, неспокій, страх. Потужними ресурсами Его, силою характеру й особистісними чеснотами героєві вдалося уникнути «психічного виправлення» (Дж. Ліфтон) ціною власного життя. Він, як і Олександр Світлий, проявив свій людський і національний стоїцизм, уникнувши комуністичного криводушшя.

У 70-х рр. XX ст. Україна опинилася у вирі національної кампанії боротьби з бунтівниками, дисидентами або незгодними, хто відкрито чи латентно не підтримував політику партії. Микола Комарницький, на відміну від Олександра Світлого та Максима Томиленка, досить стримано і навіть розсудливо ставився до проявів своєї національної позиції, не наважуючись на відкритий опір системі, однак і йому не вдалося уникнути психологічної і фізичної розправи. Він уповні відчув на собі вплив методу «промивки мізків», піддавшись умовному психологічному перевихованню й визнанню провини за свої національні переконання, що суперечили ключовим аспектам комуністичної ідеології.

Втративши пильність, Микола Комарницький спокусився на радянського агента Софію, яка мала за завдання викрити національно свідомих індивідів. Сірі будні українського вчителя, незадоволення подружнім життям, постійна соціальна муштра й тотальний контроль спровокували нудьгу героя. Позашлюбні стосунки з коханкою Софією дали надію Миколі на психологічне відновлення. Вдаване щастя й задоволення від стосунків дозволили Софії отримати цілковитий контроль над свідомістю і поведінкою Миколи: «Мрії про Софію вже є фаворитами в Миколиному житті, як і спогади про Софію. Поволі, але неухильно софієцентризм починає проникати у твої сни, вчителю. Неухильно, хоч і поволі, ти починаєш менше вболівати за розвиток науки та культури. Поволі й неухильно ти перестаєш думати про дочку» [4, с. 103]. Стосунки з Софією були своєрідною формою забуття, порятунком від нудьги, сірості й одноманітності буднів, «щитом супроти відчуття беззмістовності існування чутливої людини в деспотіях» [4, с. 103]. Утікаючи від тотального комуністичного контролю вдома, на роботі, у соціумі, Микола потрапив у любовну залежність, базовану на маніпуляції й обмані.

Стосунки з Софією стали причиною душевної дезорієнтації і розщеплення. Вступаючи у конфронтацію з системою, ідеологією, соціальними уставами, відчуваючи провину перед дружиною і дочкою, Микола був не в силі протистояти почуттям, що призвело до деструкції особистісних переконань. Поволі він почав змінюватися, поступаючись своїм інстинктам. Несподівано для самого себе Микола усвідомив двоїстість душі й появу Іншого у собі: «<...> він відчуває, як із-під уламків обережного вчителя Миколи Григоровича Комарницького постає хтось інший, іще незнаний йому... І єдина причина такого переродження – кохання до Софії. Тепер він готовий практичного до всього, лише щоб відчувати цей стан, цю солодку тривогу

й болісну залюбленість... аж дивно і страшно Миколі, як роздвоїлася його душа» [4, с. 106]. Облудливими обіцянками Софії вдалося отримати контроль над думками, почуттями й діями героя, дезінформуючи та дезорієнтуючи його, що призвело до втрати самоконтролю й появи ознак дифузності особистості.

Піддавшись на вмовляння Софії дістати заборонену націоналістичну літературу, Микола, по суті, добровільно витворив для себе ситуацію злочину й безвиході в умовах суворої комуністичної ідеології. Арешт і звинувачення у націоналістичній діяльності склали каркас для психологічного й фізичного не-буття героя. Софіїна зрада посилила відчуття провини й сорому у Миколи. Доведений до відчаю арештом і правдою про кохану Софію, його відчуття провини граничило з самобичуванням чи самозвинуваченням, що потребувало негайного акту самопокарання. «Власна пролита кров змиває будь-яке безчестя... Перероджує... Інша людина може народитися лише з тієї крові, що не витримала психічних тортур...» [4, с. 177], – зауважує С. Процюк у романі. Самогубство, на думку Миколи Комарницького, – єдиний спосіб позбавитися контролю системи й виправдати свої помилки.

У процесі «комуністичного перевиховання» Микола справляв враження заляканого і нервової людини. Зраджений, покинутий і осоромлений герой поволі почав втрачати свою внутрішню цілісність. Він був глибоко пригнічений і знервований, наляканий і апатичний, що, зрештою, сформувало у ньому глибоке переконання в необхідності самогубства: «Відчуття повної самотності, прокаженості й людської обмеженості, коли вже нікому нічого не доведеш, закрило Миколі (останні?) двері» [4, с. 182]. Глибоко приховані патерни депресії і тривоги у героя витворили атмосферу постійного страху, загнаності, психічного й фізичного болю, сорому, ганьби, непотрібності.

Висновки. Отже, ключові персонажі-бунтарі у романі С. Процюка «Травам не можна помирати» – Олександр Світлий, Максим Томиленко, Микола Комарницький – представники препосткомуністичної трансформації, чия внутрішня резистенція сприяла подоланню комуністичного тиску й витісненню імперського досвіду. Однак вони водночас виявилися й заручниками соціальних і політичних обставин, за яких несприятливе середовище непереможно й потужно тисло на індивіда, позбавляючи його альтернатив у свободі дій і вчинків. Комуністичний режим відібрав у кожного з героїв автономію і сприяв виробленню нестійкої ідентичності й навіть дифузності особистості. На прикладі трагічних долі Олександра Світлого, Максима Томиленка й Миколи Комарницького автор роману переконливо доводить одну з ключових тез твору – «Нема людини, яку не може знищити державний устрій» [4, с. 102], однак він же й виголошує оптимістичний прогноз щодо майбутнього України, метафорично обігравши його образом «трави, що мусить проростати навіть крізь асфальт»

[4, с. 29]. Ці поодинокі прояви непокори, незгоди, бунтарства, що їх наважувалися проявляти герої роману, й склали каркас для подальшого ослаблення тотального контролю й тоталітарного тиску, що, зрештою, призвело до усвідомлення необхідності здолання імперського дискурсу.

Література:

1. Андрухович Ю. Рекреції. Романи. Київ : Видавництво «Час», 1996. 287 с.
2. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ : Либідь, 1995. 224 с.
3. Ліфтон Р.Дж. Технология «промывки мозгов»: Психология тоталитаризма. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2005. 576 с.
4. Процюк С. Травам не можна помирати: роман. Київ : Легенда, 2017. 256 с.
5. Buden B. Strefaprzejsia. Okońcupostkomunizmu / przeł. Michał Sutowski. Warszawa : Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2012. 188 s.

Черныш А. Е. Нонконформизм как проявление национальной позиции у героев романа С. Процюка «Травам нельзя умирать»

Аннотация. Статья посвящена анализу нонконформистских черт в поведении и психологии героев романа С. Процюка «Травам нельзя умирать». Выяснено, что нонконформизм ключевых персонажей произведения сформирован их проукраинской позицией, мотивируя героев на соответствующее поведение, мировоззрение и психологическую организацию. Тотальный контроль всех сфер жизнедеятельности Александра Светлого, Максима Томиленко и Николая Комарницького, а также идеологическое давление и имперская ангажированность являются весомыми причинами появления поведения несогласия и неповиновения.

Ключевые слова: нонконформизм, национальная позиция, идентент, имперский дискурс, давление, контроль.

Chernysh A. Nonconformism As a Manifestation of the National Position of the Heroes of S. Protsyuk's novel "Herbs Cannot Die"

Summary. The article is devoted to the analysis of non-conformist traits in the behavior and psychology of the heroes of S. Protsyuk's novel "Herbs Cannot Die". It was found that the nonconformism of the key characters in the work is shaped by their Ukrainian position, motivating the characters to the appropriate behavior, world view and psychological organization. Total control of all spheres of life activity of Alexander Svetlii, Maxim Tomilenko and Nikolai Komarnitskiy as well as ideological pressure and imperial engagement are important reasons for the emergence of dissent and disobedience.

Key words: nonconformism, national position, identity, imperial discourse, pressure, control.